

1.5.2008 2008 Sisko Salo-Chydenius: esitys Varjomaailma –seminaarissa 12.5.2008 (huom. diat erillisessä pdf-tiedostossa osoitteessa: www.lasinenlapsuus.fi/varjomaailma/loppuseminaari)

VOIMAA TARINASTA

Dia 2 Haavoittunut enkeli Simberg

Tarkastelen tarinoita – lukemista kertomista ja tarinoiden kuvittamista päihdeongelmaisessa perheessä elävän lapsen yhtenä menetelmänä ja auttamistyön osana. Keskityn tarinoiden kertomiseen ja lukemiseen ja esittelen sadutus-menetelmän. Pohdin satuja taiteena, niiden viisautta, ajattelua ja toimintaa voimaannuttavia elementtejä ja toivon rakentumista niin lapsen kuin työntekijänkin kannalta.

Käytän varsin vapaasti rinnakkaisina termejä satu, kertomus ja tarina. Kaikissa näissä kerronta on juonellisia ja kuvaa ihmisen mielen sisäistä kokemusta ja tapaa hahmottaa omaa elämäänsä. Ihminen on syntyjään tarinoita kertova Homo Narrans. Tarinoiden kertominen – narraatio on useissa tutkimuksissa todettu arvokkaaksi kaiken ikäisten oman äänen esiin tuovaksi tiedontuottamistavaksi (Sava & Vesänen-Laukkanen 2004).

Dia 3 Misian piirros kiusa

Tarjoamalla välineitä ilmaista itseään saadaan esille lapsen aito oma ääni ja aktiivinen toimijuus kun hänen annetaan kertoa ja/tai piirtää itse valitsemistaan aiheista (Salo-Chydenius 2008).

Toimijuus näkökulmasta kertoja ei ainoastaan kuvaa maailmaansa, vaan myös luo sitä. Kerrontaan liittyy olennaisesti kertomisen tapa ja kertoja, kertomuksen ympäristö ja kertomuksen vastaanottaja. Kertomuksen rajaa kertoja itse, sen tapahtumat kytkeytyvät toisiinsa kertojan näkökulmasta kenties myös tavalla, joka ei välttämättä lainkaan avaudu ulkopuoliselle. (Andersson 2002, Karlsson 2006)

Käytän myös yleistermiä auttamistyö kuvaamaan kaikkea opetusta, ohjausta, kasvatusta, hoitoa ja kuntoutusta.

Dia 4 Alpo Jaakola teltassa

Vanhempien päihdeongelma on riskitekijä

Vanhempien päihteidenkäyttö on lapsen kasvun ja kehityksen yksi riskitekijä. Päihteidenkäytön takia lapsi voi joutua kokemaan perustarpeiden laiminlyöntiä, väkivaltaa, pelkoa, huolta, avuttomuutta, yksinäisyyttä, syyllisyyttä ja häpeää. Lapsi jää vaille aikuista tukea, opastusta,

kuulijaa, näkijää, myötäeläjää. Hänen omat kokemuksensa, tarinansa, pelkonsa ja unelmansa jäävät piiloon. (mm. Itäpuisto 2008, Punamäki 2006.)

Dia 5 Kehtolaulu Caven

Useimmiten lapselta puuttuu sanoja kuvata elämäntilannetta, vaikeita ja raskaita kokemuksia. Esimerkiksi väkivaltaisessa perheessä lapsi omaksuu olemassaolonsa kannalta tarkoituksenmukaisia toimintamalleja, joita voivat olla kaikenlaisten tunteiden jäädyttäminen, näkymättömäksi tekeytyminen ja vetäytyminen, ettei herättäisi vanhempien vihantunteita. Lapsi saattaa myös kokea olevansa syyppää perheen ongelmiin. Varhaiset mukautumiskeinot automatisoituvat osaksi minuutta ja aktivoituvat herkästi etenkin tilanteissa, joissa ihminen joutuu koetteille. (mm. Punamäki 2006.) Tove Jansson (1964) kuvaa koskettavasti tarinassa Näkymätön lapsi julman kohtelun seurauksena näkymättömäksi vetäytyneen Ninnin muuttumisen taas näkyväksi Muumimamman rakastavassa ja ymmärtävässä hoivassa.

Dia 6 Simberg Kuoleman puutarha

Kun suru, menetykset, fyysiset ja psyykkiset traumaattiset kokemukset ovat osa mielenmaailmaa, ei niitä ole helppo pukea sanoiksi. Syrjäytymisen ja vieraantumisen kokemuksissa on tavallista kuulla ihmisen sanovan, että hänellä ei ole kerrottavanaan oman elämänsä tarinaa tai edes sellaisia kertomuksia itsestä, jotka voi tunnistaa ja kokea niin arvokkaiksi, että ne voi jakaa toisten kanssa. Meillä kaikilla kuitenkin on suuri toive ja syvä tarve tulla vastaanotetuksi, kuulluksi, nähdyksi ja todesta otetuksi. Että jossain olisi joku, joka oikeasti välittäisi. (Andersson 2002, Ihanus 1995, Mazzarella 1999, 2005,)

Dia 7 Toipilas Helen Schjerfbeck

Paha ja kärsimys osana ihmisyyttä

Lapseen ja nuoreen kohdistuva kaltoinkohtelu herättää työntekijässä voimakkaita vihan ja avuttomuuden tunteita. Koska olemme tekemisissä ilkeiden ongelmien, myös sellaisen pahan kanssa, joihin ei ole olemassa yhtä syytä saatikka selitystä, koemme eettisiä ristiriitoja (Hänninen & Karjalainen & Lahti 2005). Usko hyvään ja oikeudenmukaisuuteen joutuu arkityössä usein koetteille. Kun luottamus elämän kantaviin voimiin on vaakalaudalla, vaarana on uupumus, suojautuminen välinpitämättömyydellä ja kyynisyydellä.

Dia 8 Munch erosuru

Äärimmäisten kokemusten aiheuttama trauma ei parane, siitä ei toivu eikä sitä voi koskaan ymmärtää ilman määrätietoista ponnistelua. Ilman pahan kohtaamista ja työstämistä tulevaisuus näyttäytyy kärsimyksen toistumisena, uusina julmuuden muotoina, pelon ja kauhun horisonttina. Tähän työstämiseen työntekijä tarvitsee välineitä ja tukea voidakseen

auttaa. Martti Lindqvist (2002) on sanonut, että etiikka on ensisijaisesti yritystä selvitä pahan kanssa irtisanoutumatta kärsimyksestä ja surusta, samalla kun se on hyvän todellisuuden esillä pitämistä. Etiikan vuoropuhelussa hyvä ja paha yrittävät ymmärtää toisiaan, mikä ei tarkoita pahan oikeuttamista.

D9 Misia ukkonen

Olemassa olevan ja koetun pahan lisätaakka on usein häpeä, syyllisyys, avuttomuus ja vastausta vaille jäävät miksi-kysymykset. Entä olemmeko me sivustakatsojat vapaita vai vastuussa lähimmäistemme kärsimyksestä? Tai millä omalla toiminnallani voin tehdä maailmasta humaanimman?

Dia 10 Poika ojentaa keijulle (tuntematon)

Sadutus

Sadutus on suomalainen Liisa Karlssonin ja Monika Riihelän (2004, 2006) sosiaalinen innovaatio. Menetelmänä sadutus on yksinkertainen ja alkaa kehotuksella:

”Kerro satu tai tarina, sellainen jonka itse haluat. Kirjaan sen juuri niin kuin Sinä sen minulle kerrot. Lopuksi luen tarinasi ja voit muuttaa tai korjata sitä mikäli haluat.”

D 11 Misian akvalinna

Välineitä tarvitaan vähän, mutta muuta varustusta paljon. Olennaista on aito kiinnostus ja todellinen keskittyminen kertovaan ihmiseen: luottamus, että jokaisella on iästä, toimintakyvystä, sairaudesta, kulttuurista, koulutustasosta huolimatta sanottavaa ja että jokainen osaa jollakin tavalla kertoa tarinansa. (Karlsson 2006.) Pikku Prinssillä (de Saint-Exupéry 1975) on hyvä ohje: kaikkein tärkeimpiä asioita ei näe silmillä vaan sydämellä!

D 12 Misian satuhevonen

Sadutuksen idea on antaa kertojalle mahdollisuus ilmaista omia ajatuksiaan, tunteita ja mielikuvia. Kirjaaja on vastaanottaja ja kertomuksen kannattelijä. Tarina kirjoitetaan muistiin sana sanalta kertojan nähden mitään muuttamatta tai korjaamatta. Kun satu/tarina on valmis, kuuntelija lukee sen omalla äänellä ja äänenpainoilla kertojalle, joka voi sitä halutessaan korjata tai muuttaa. (Karlsson 2006.)

Dia 13 Lukevat Helen Schjerfbeck

Bettelheim (1984) korostaa ääneen lukemisen merkitystä: toiselle ihmiselle aidolla ja eläytyvällä tavalla lukeminen on lahja, johon sisältyy paitsi jaettu ajatus, tunne ja mielikuvakokemus, myös voimakas ja koskettava yhteisyyden ja osallisuuden kokemus. Sanojen rytmi ja onomatopoeettiikka voi vaikuttaa rentouttavasti, rauhoittavasti ja

lohduttavasti.

Tärkeintä on, että lapsi kokee tulevansa aidosti hyväksytyksi, vastaanotetuksi, kuulluksi ja nähdyksi. Kertoja päättää mitä hän haluaa sanoa. Kertomusta ei tulkita, arvioida saatikka arvostella, mutta surullista tarinaa kannatellaan ja onnellisesta kertomuksesta iloitaan yhdessä. Koska tuotosta ei tulkita, kertoja vapautuu ja kykenee luomaan mitä ajattelee, toivoo, pelkää, häpeää jne. Annetaan tilaa ja ihmetellään yhdessä askarruttavia asioita: syntymää, kuolemaa, surua, eroa, tuskaa, kärsimystä, elämän tarkoitusta. Tällöin tarinasta niin luettuna, kerrottuna, kirjoitettuna, näyteltynä tai piirrettynä tulee toivon rakennusainetta.

Dia 14 Pyykkärit Eero Järnefelt

Aidossa dialogissa jaetaan kokemuksia, luodaan yhdessä merkityksiä, jotka vahvistavat pystyvyyden pätevyyden ja kelpoisuuden tunnetta. Kaikki luova ja ilmaiseva toiminta tarjoaa paitsi kokemuksellisen minän vahvistamisen mahdollisuuden, myös jäsentymisen, lujittumisen ja herkistymisen ulottuvuuksia. Mykät muistot niin surulliset, pelottavat kuin iloiset ja onnelliset saavat ilmiänsä, unohdukset ja unelmat voivat liittyä vuoropuheluun. Tarina voi antaa vertailukohtia oman elämään liittyviin kysymyksiin, helpottaa omien ratkaisujen löytymistä ja hyväksymistä, tulevaisuudesta haaveilu voi johtaa konkreettiseen toimintaan tehdä haaveista totta. Surematon piinaava suru voi löytää sanoittajansa, kääntyä kohti kaipausta ja muiston muodostamista. (Karlsson 2006, Salo-Chydenius 2007.)

Dia 15 Misian Nalle pehmo

Tarinoiden kertominen ja kuuleminen yhdistää ja lähentää, rohkaisee ja lohduttaa. Pascal Quignard (1993) sanoo Pienessä esseessä ystävydestä, kielestä, lukemisesta ja kirjoittamisesta näin: "Onko elämä elävääkään, jos ihmisellä ei ole ystävän korvaa sitä jakamaan? Ilosta kertomisen tarve kuuluu onneen. Ystävyys on ainoa inhimillinen tunne, joka ruumiillistuu puhtaana kielenä. Se on korva, aina avoinna vasta kehkeytyvälle ja muotoaan hakevalle tunnustukselle, se antaa hämmennyksenkin purkautua, se tarjoaa muistoille oljenkorren, pelastaa sen hukkumasta. Ystävyys ei ole äärettömän kaukana lukemisesta. Se on jaetun kielen onnea."

Dia 16 Misian sateenkaari

Tavoite ja eettinen vastuu

Tarinan lukemisen ja kertomisen tavoitteena on sekä voimaannuttaa lasta että lisätä keskinäistä ymmärrystä ja vuorovaikutusta. Minkä tahansa menetelmän käyttäminen auttamistyössä edellyttää aina huolellista paneutumista ja harkintaa. Aina kun asetumme dialogiseen suhteeseen toisen kanssa ja tuotamme yhteistä kokemuksellista tietoa, olemme

eettisessä vastuussa, johon sisältyy tietoisuus oman asiantuntijuuden rajallisuudesta. Työntekijän on myös itse tunnettava käyttämänsä toimintamuoto riittävän hyvin. Mikään menetelmä ei sovi kaikille. (Harra 2005, Ihanus 1995, Salo-Chydenius 2007.)

D 17 Lukeva tyttö Wäinö Kaunisto

Vaikka varsinainen narratiivinen lähestyminen on psykoterapeuttinen hoitomuoto, jonka toteuttaminen vaatii ehdottomasti alan koulutuksen, on silti kenellä tahansa oikeus sanoittaa ja kuvittaa minuuttaan, ajatuksiaan, tunteitaan ja kokemuksiaan. Aito dialogi rakentaa yhdessä merkityksiä, joita luova ilmaisu kuten tarinoiden kertominen, lukeminen ja yhdessä pohtiminen, kirjoittaminen, kuvan tekeminen tms. voivat edistää. (mm. Harra 2005, Ihanus 1995, Salo-Chydenius 2007.)

D 18 Misian aurinkoprinsessa

Dialogisen käsityksen mukaan yhden osapuolen tuottama tieto on riittämätöntä: suhteellista totuutta lähemmäksi päästään kun osallistujat ovat osaltaan asiantuntijoina ja tiedontuottajina. Tarinoiden kertominen ja saduttaminen voi palvella dialogista vuorovaikutusta ja tuoda siihen sisältöä ja muotoa. Toiminnasta jaetut havainnot ja kokemukset ovat vuorovaikutuksen ja harkinnan perusta. Yhteiset kokemukset auttavat selventämään myös merkityksiä ja käsityksiä. Yhteisesti tunnetut merkitykset puolestaan lisäävät vuorovaikutusta. (Karlsson 2006, Harra 2005, Salo-Chydenius 2007, 2008.)

D19 Misian linnut

Lapsi on omalta osaltaan asiantuntija ja tiedontuottaja kun hän kertoo omasta elämästään ja kokemuksistaan. Kertominen voi toimia minuuden rakentajana, vahvistajana ja todentajana. Merete Mazzarella (1999, 2005) on kirjoittanut erityisesti ihmisarvosta ja subjektiviteetista, joka tulee todeksi ihmisen oman tuottamisen kautta. Esim. muistelu, kokemusten siirtäminen tai traumaattisten kokemusten työstäminen kertomalla, kirjoittamalla ja kuvittamalla voi lisätä oman tilanteen ymmärrystä, helpottaa ja huojentaa.

Dia 20 Ovi Helen Schjerfbeck

Miten tarina rakentaa toivoa?

Auttamistyössä olemme usein tilanteessa, jossa emme saa vanhempien päihde – ja mielenterveysongelmaa pois, mutta voimme moninlaisin menetelmin tukea ja auttaa lasta kuuntelemalla ja vastaamalla, välittämällä ja vastaanottamalla. Lukemalla tarinoita ja pyytämällä lasta kertomaan eli saduttamalla voimme rohkaista lasta ensinnäkin puhumaan omista ajatuksistaan, huolista ja peloista, mutta myös unelmista ja toiveista. Luovilla ja ilmaisevilla toimintamuodoilla voimme auttaa lasta löytämään sanoja ja muotoa kokemuksille,

ajatuksille, tunteille ja mielikuville, jotka puolestaan mahdollistavat hallinnan ja selviytymisen keinoja tutkimisen ja hankkimisen (Salo-Chydenius 2008).

Dia 21 Chagall autour elle

Silloinkin kun tarina kuvaa surua ja tuskaa, siinä on kuitenkin jo mukana voitettua ja hallittua ahdistusta, jolloin voi ajatella, että sitä on itsessä vähemmän. Suru ja ahdistus ei poistu, mutta on kenties siedettävämpää. Sanojen ihme on niiden lohdutuksessa. Murheensa kuvalliseen muotoon saattanut on surunsa valtias. (Andersson 2002, Ihanus 1995.)

Historioitsija Juha Siltala on todennut, että ymmärretyksi tulemisen tunne on olennainen osa aikuisen toimijuutta, pystyvyyden, pätevyyden ja selviytymisen kokemusta. Aikuiseksi ihminen kasvaa kun hänellä on riittävästi tukea ja mahdollisuuksia leikkimällä ottaa haltuunsa yhteisössä selviämiseen tarvittavia tietoja ja taitoja. Ennen kaikkea kun ihminen voi tutkia ja kokeilla kokemuksiansa monia ulottuvuuksia leikkimällä sanoilla ja mielikuvituksella. Leikki, tarinat, kuvat rakentavat myös tulevaa.

D 22 Misian kukka ja keiju

Omalla luovalla toiminnalla voi tavoittaa kenties tärkeimmän ja arvokkaimman saavutuksistamme: ilon ja tyytyväisyyden tunteen siitä mitä tekee. Yrjö Kokon (1944) Pessi ja Illusia sadussa keijukainen menettää siipensä, mutta löytää kätensä ja käsillä tekemisen taidon ja ymmärtää, että hän voi auttaa toisia: "Kädet kantavat kuin siivet." (Salo-Chydenius 2007.)

Kirjallisuudessa on lukuisia esimerkkejä – samoin kuin asiakkaat ovat kertoneet lapsuutensa ymmärtävän, vastaanottavan ja kannustavan aikuisen merkityksestä. Esim. kuvataiteilija ja kirjailija Hannu Väisänen on useissa yhteyksissä kertonut kansakoulunopettajastaan, joka ymmärsi ja tuki herkkää orpolasta. Yleisesti taide, kirjallisuus ja kulttuuri antavat vertailukelpoisia vastauksia moniin auttamistyössä eteen tuleviin kysymyksiin koska niissä tiivistyy pitkään eletty ja koettu yhteinen tietoisuus ja yhteinen kuvaus kollektiivisesta tajunnasta.

Luovan ja ilmaisevan toiminnan olennainen tehtävä on kokea mielikuvien ja symbolisen prosessin tasolla yhteenkuuluvuutta, osallisuutta ja jakamista. Tuottaessaan ihminen voi ainakin hetkellisesti kokea jakamisen tunnetta, mikä huojentaa ahdistusta ja yksinäisyyttä. Elämäntilanteiden tarkastelu helpottaa niiden ymmärtämistä, tutkiminen voi johtaa vähitellen ajattelun ja toiminnan muuttamiseen ja orientoitumiseen nykyhetkeen ja tulevaisuuteen.

Dia 23 Poika tavoittelee keijua (tuntematon)

Satujen viisaus

Kertomalla tarinoita elämästään ihminen hakee selitystä, tarkoitusta ja merkitystä olemassaololleen. Tiede on tullut varsin myöhään ihmisen avuksi. Viisaus, kehityksen vaikutusmekanismit, uhkaavat vaarat, suojaavat tekijät, merkityksellisyys, elämässä selviämisen toimintaohjeet on tallennettu satuihin, myytteihin, legendoihin ja kansantarinoihin. Näissä tiivistyy usein yleisiä ja kaikkia ihmisiä askarruttavia kokemuksia, ajatuksia ja tunteita. Usein saduissa myös kuvataan miten hyvä ja paha kohtaavat toisensa. Filosofin Eero Ojasen mukaan ihmisellä on pyrkimys hyvyyteen, kauneuteen ja totuuteen. Uskoa ja luottamusta niihin tarvitaan joka päivä käytännön toiminnan tueksi ja niiden varassa ihminen voi kohdata maailman ja itsensä siinä. Tietoisuus hyvästä pitää yllä elämänuskoa ja toivoa - tieto pahasta muistuttaa rajallisuudesta ja nöyryydestä.

D 24 Misian kotitonttu

Saduissa kuvataan ihmisen kehittymistä ja kasvamista aikuiseksi, pohditaan toiminnan, vastuun ja vapauden rajoja, korostetaan ponnistelun merkitystä ja oikeudenmukaisuutta, tarkastellaan perheen vuorovaikutusta, traumaista selviämistä ja stressinhallintaa. Satu puhuttelee esitietoista ja tiedostamatonta, mutta myös näkymättömiä olemisen tasoja. (Bettelheim 1984, Punamäki 2006.)

Dia 25 Satumaa Rudolf Koivu

Bruno Bettelheim sanoo teoksessaan *Satujen lumous* (1984, 371): ”Jokainen satu on taikapeili, joka heijastaa joitain puolia meidän sisäisestä maailmastamme ja niistä vaiheista, jotka meidän on läpikäytävä. Niille, jotka todella paneutuvat sadun kertomaan, siitä tulee syvä, tyyni lähde, joka aluksi näyttää heijastavan vain heidän ulkoisen kuvansa, mutta jonka takaa he pian näkevät oman sielunsa sisäiset myrskyt, sen syvyyden ja ne keinot, joiden avulla he voivat saavuttaa rauhan itsensä ja maailman kanssa.”

Sadut eivät kuvaa todellisuutta sellaisena kuin se on, eivätkä ne neuvo suoraan miten ihmisen pitää tehdä. Satu auttaa ihmistä löytämään omia ratkaisuja häntä askarruttaviin kysymyksiin hienovaraisella, viitteellisellä ja usein esteettisesti koskettavalla tavalla. Satumaan suojassa lapsi voi turvallisesti tutkia ja kokea ajatuksiaan, tunteitaan ja mielikuviaan. Kokemuksellinen minä vahvistuu, sosiaalinen vuorovaikutus todentuu: esim. lapsi oppii, että hänen on ponnisteltava saavuttaakseen päämääränsä. Olipa kerran, kauan kauan sitten, siihen aikaan kun toivomisesta vielä oli apua .. satu osoittaa, että oma aktiivinen toiminta on tarpeen.

Dia 26 kutoja Simberg

Satu näyttää, että lapsen oman etunsa vuoksi hillittävä aggressiotaan saadaksesen

vastavuoroisesti apua. Sadun avulla lapsi alkaa miettiä tekojensa seurauksia ja vaikutuksia, hän oppii, että epärehelliset keinot kääntyvät käyttäjänsä vastaan. Satu tarjoaa rohkaisua ja myös lohdutusta silloin kun lapsi tuntee itsensä pieneksi, taitamattomaksi ja tyhmäksi häntä ympäröivän monimutkaisen ja uhkaavan maailman kanssa. Esim. Kolme höyhentä –sadussa nuorin ja tyhmin saa kokea, että kun hän sitkeästi ponnistelee ja kamppailee niin ongelmat ratkeavat vähitellen. Satu osoittaa kuitenkin myös, että vaikka mielikuvituksen valtaan voi antautua – unelmoida ja taikoa, niin todellinen elämä on työtä. (Bettelheim 1984, Punamäki 2006.)

D 27 Chagall lepäävä runoilija

Taiteen olennainen tehtävä on koskettaa ja liikuttaa vastaanottajaa: nostaa kauneus esiin ja vaimentaa vihan ääni. Sen tarkoituksena on näyttää ettei kerrottu tai kuvattu ole yksiselitteinen totuus, vaan moniulotteinen ajatusten, tunteiden ja mielikuvien kokonaisuus. Taiteessa on myös arvoitus, jonka ratkaisu löytyy sydäimestä: kaikkea ei voi selittää pelkästään järjellä, mutta uskaltautumalla aistimaan, tuntemaan, elämään ja kokemaan voi löytää elämyksen, joka tuottaa iloa, huojennusta ja osallisuutta. Oman toiminnan kautta saavutetut vuorovaikutuksen, kauneuden ja ilon kokemukset antavat meille voimaa.

D 28 Misian keiju

Ilosta kertominen kaksinkertaistaa onnen ja surun jakaminen puolittaa sitä. Symbolinen prosessi pyrkii aina eheytymiseen: myönteisten mielikuvien rinnalla on tuskallisia ja ahdistavia aistimuksia, mutta hyvät mielikuvat osallisuudesta ja jakamisesta suojaavat ja rauhoittavat. Työntekijän aito, vastaanottava ja eläytyvä asennoituminen vahvistaa ja voimaannuttaa lasta, jolloin hän voi liittää näitä ajatuksia, tunteita ja mielikuvia enemmän itseensä ja minuuttaan edustaviksi. Toiminnasta saatu palaute tekemisen aikana ja lopputuloksena on kiistämätöntä ja vahvistaa ihmisen kuvaa oman elämänsä tekijänä. Mielikuvien siivet kannattavat ihmisen uskoa, toivoa, luottamusta ja unelmia.

Lähteet

Andersson, C. 2002. Kirjoittamisen vimma ja vastus. Helsinki: Kirjapaja.

Bettelheim, B. 1984. Satujen lumous. Helsinki: WSOY.

Harra, T. 2005. Harkittu toiminta. Terapeuttisen yhteistoiminnan ehdoista.

Lisensiaattitutkielma Filosofia. Tampere: Matematiikan, tilastotieteen ja filosofian laitos, informaatiotieteiden tiedekunta, Tampereen yliopisto.

Hänninen, S. & Karjalainen, J. & Lahti, T. (toim.) 2005. Toinen tieto. Kirjoituksia huonosuorituksen tunnistamisesta. Helsinki: Stakes.

Ihanus, J. (toim.) 1995. Vaieta vai sanoa. Kirjallisuusterapia kasvatustyössä. Helsinki: BTJ Kirjastopalvelu.

Itäpuisto, M. 2008. Alkoholiongelmaisten vanhempien lapset psykologian tutkimuskohteena. Psykologia 2/2008, 84 – 94.

Jansson, T. 1964. Näkymätön lapsi. Helsinki: WSOY.

Karlsson, L. (toim.) 2006. Lapset kertovat... Helsinki: Stakes, työpapapereita 9/2006.

Karlsson, L & Riihelä, M. 2004. Ajattelu alkaa ihmetyksestä.
<http://www.edu.helsinki.fi/lapsetkertovat/lapset/Julkaisut/julkaisut.htm>

Kokko, Y. 1944. Pessi ja Illusia satu. Helsinki: WSOY.

Lindqvist, M. 2002. Paha, ymmärtämisen rajat ja auttajan varjo. Teoksessa: Laitinen, M. & Hurtig, J. Pahan kosketus. Ihmisyyden ja auttamistyön varjojen jäljillä. Keuruu: Otava. 168 – 190.

Mazzarella, M. 1999. Silloin en koskaan ole yksin. Lukemisen taidosta. Helsinki: Tammi.

Mazzarella, M. 2005. Hyvä kosketus. Ihmisen kehosta, terveydestä, hoitamisesta ja kirjallisuudesta. Helsinki: Tammi.

Punamäki, R-L. 2006. Satuihin kirjoitettua kehityspsykologiaa. Teoksessa Järventie, I & Lähde, M. & Paavonen, J. (toim.) Lapsuus ja kasvuympäristöt – tutkimuksen kuvia. Helsinki: Yliopistopaino, 67 – 90.

de Saint-Exupéry, A. 1975. Pikku Prinssi. Porvoo: WSOY.

Salo-Chydenius, S. 2007. "En pysty puhumaan sydämeni surusta" – kirjoittaminen toipumisen tukena auttamistyössä. apua.info tukea netissä uutislehti 2007, 4 – 7.

Salo-Chydenius, S. 2008 Toimimalla toipuminen – ihminen oman kuntoutumisensa tekijänä. Teoksessa Havio, M. & Inkinen, M. & Partanen, A. (toim). Päihdehoitotyö, 136 – 139.

Sava, I. & Vesanen-Laukkanen, V. (toim.) 2004. Taiteeksi tarinoitu oma elämä. Jyväskylä: PS-kustannus.

Quignard, P. 1993. Pieni essee ystävydestä, kielestä, lukemisesta ja kirjoittamisesta. Suom. Suni, A. teoksesta Carus. Paris: Gallimard. Suomen Kuvalehti 1993.

Kuvat:

Caven, A. 5

Chagall, M. 21, 27

Jaakola, A. 4

Järnefelt, E. 14

Kaunisto W. 17

Koivu, R. 25

Munch, E. 8

Schjerfbeck, H. 7, 13, 20

Simberg, H. 2, 6, 26

Tuntematon 10, 23

Satujen asiantuntija ja kuvat Misia Rytönen: 3, 9, 11, 12, 15, 16, 18, 19 , 22, 24, 28.